

УДК 398.22:391.4(477):316.7

DOI 10.31654/2520-6966-2025-26F-112-217-226

Козоріз А. В.

завідуюча відділом археології та історії підземного Ніжина
Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського
salo-nastya2014@ukr.net
orcid.org/0000-0003-3445-7458

Лялька-мотанка в контексті народних традицій і сучасних культурних практик

У статті здійснено комплексне міждисциплінарне дослідження образу ляльки-мотанки як одного з провідних символів української традиційної культури. Звернено увагу на глибинні смисли, що формувалися навколо цього артефакту протягом століть, а також на його трансформацію в різних історико-культурних контекстах. Розглянуто багатоаспектну роль ляльки-мотанки у духовному, обрядовому, соціальному та культурному житті українського народу – від дохристиянської доби, коли вона була важливою складовою сакральних практик, до сучасного періоду, у якому лялька набуває нового значення як елемент національної ідентичності, символічний оберіг, витвір декоративно-ужиткового мистецтва та об'єкт етнографічного зацікавлення.

Особливу увагу зосереджено на джерелознавчому аспекті дослідження. Уперше детально проаналізовано актові книги XVI століття, що містять згадки про участь ляльок у великодніх обрядах, зокрема в контексті міжсільських конфліктів, спричинених носінням «кукол». Наведені фрагменти із документальних джерел розглядаються як цінні етнографічні свідчення, які не лише підтверджують активне побутування ляльки в традиційній обрядовості, а й дозволяють реконструювати соціокультурне тло її використання в повсякденному та ритуальному житті.

Окремий акцент зроблено на осмисленні образу ляльки-мотанки в контексті феномену подвійної віри – як синтезу дохристиянських та християнських світоглядних моделей, що виявляється в обрядах, побутових практиках та фольклорних уявленнях. Аналіз поєднання цих двох традицій дозволяє глибше зрозуміти еволюцію символіки ляльки, її сакральну функцію та сучасне переосмислення.

Узагальнені у статті спостереження мають значення для подальших досліджень української культурної спадщини, а також для популяризації традиційної культури в освітньому, музейному та громадському просторах.

Ключові слова: лялька-мотанка, українська традиційна культура, ритуал, обрядовість, джерелознавство, актові книги, великодні звичаї, етнографія, подвійна віра, сакральна символіка, народна традиція, культурна спадщина.

Лялька-мотанка є одним з найдавніших і найбільш знакових елементів української народної культури, що має глибокі корені в язичницьких обрядах та віруваннях. Вона є не лише дитячою іграшкою, а й обрядовим предметом, що використовувався в ритуалах, пов'язаних із родючістю, оберегами та святами. Традиційно ляльки виготовлялися з природних матеріалів, таких як солома, квіти або тканина, і символізували різні етапи життєвого циклу. Ляльки були важливими атрибутами обрядів в українській культурі.

Збір та фіксація інформації про ляльку-мотанку за допомогою різних методів дослідження є важливим процесом для збереження традиційної культури та глибокого розуміння її значення в соціальному і культурному контекстах. Основними джерелами для дослідження ляльок є усні свідчення, архівні документи, світлини, листи, а також матеріали, зібрані в ході польових досліджень. Ці джерела дають можливість відтворити різні аспекти виготовлення, використання та функціонального значення ляльок, зокрема ляльок-мотанок, як у традиційній, так і в сучасній культурі.

Однією із перших історичних згадок про ляльки можна назвати відомості, подані урядником Великого князівства Литовського Андрієм Курбським, який у своїй роботі «Діалектика» зазначав, що ляльки використовувались не лише на Русі, а й у Греції, де погани, святкуючи, створювали ляльки для поклоніння своїм богам [1, с. 188]. Це свідчить про глибоку духовну й обрядову значущість цього елемента у народних традиціях

Протягом століть образ ляльки-мотанки зазнавав різних трансформацій: від ритуального предмету до популярної іграшки та культурного символу. Сучасні дослідження показують, що лялька, що колись мала суто ритуальне значення, сьогодні стала частиною національної культури та оберегом, символізуючи зв'язок поколінь і відродження народних традицій.

Історія ляльки-мотанки в Україні тісно пов'язана з обрядовими традиціями, зокрема, з Великоднем. Архівні матеріали свідчать, що вже в XVI столітті використовувались у народних обрядах. До нашого часу дійшли два цікавих документи.

«2-го дня квітня 1562 року урядник села Серник, що належало князеві Миколаю Збаражському, старості Кременецькому, скаржився Луцькому підстарості: "що до тих часів, в середу минулу, 30-го березня, підданці князя, люди серницькі, ходили з куклами і, коли прийшли до маєтку пані Іванови Чаплича Шпановського в Миловшах, урядник

тамтешній та селяни підданих князя Збаражського, Панаса Макаровича, Андрія Когона, Конаша Виноградника і Кліма, а Миска Германовича, завдали шкоди, жорстоко побили їх і вчинили великі збитки». Урядник Серницький поїхав до Миловш, "просячи права (суду)" для покарання винних, але тамтешній урядник "не захотів дати права й справедливості, і його самого вигнав із села"» [1, с. 186].

Інше джерело, схоже за змістом: «У липні 1573 року возний доносив Луцькому старості про те, які справи повинні були розглядатися на каптуровому суді Волинського воєводства, серед яких була й така справа: пан Степан Богутович Шумський позивав пана Каспра Клоденського та його дружину, княжну Ганну Масальську, за побиття підданих пана Шумського на добровільній дорозі, коли вони йшли з куклами з села Садки до села Степанівки, від урядника пана Клоденського та його помічників – за шкоди, на позові зазначеному». Справа через певні обставини не завершилася в каптуровому суді й була перенесена на суд Королівський» [1, с. 186].

У цих джерелах йдеться про великодніх ляльок, з якими люди з одного села ходили до людей з іншого. Такі ляльки називали «весноюпанянкою». Лялька-мотанка дійшла до нас як особливий атрибут, що використовувався для добрих справ. Чому під час обряду була завдана шкода людям, важко сказати. Український етнограф Степан Килимник подає усні свідчення про ці ляльки. Виявляється, що з такими ляльками ходили тільки до селян, де були син чи дочка на виданні. Від таких осель натомість отримували дари: яйця, сало, ковбасу тощо. Можливо, таких «веснянок» могли почастувати й чимось міцнішим, після чого й відбулися бійки [1, с. 185–188].

Ці актові записи є унікальним джерелом для лялькознавства, адже лялька в урядових джерелах згадується вкрай рідко. Джерела, що були використані Степаном Килимником у науковій періодиці, цитував вітчизняний архівіст і історик Орест Левицький. Це дійство він назвав стародавнім народним звичаєм. Левицький пояснює, що села Серники та Миловші знаходяться близько одне від одного в Луцькому повіті, так само як і села Садки та Степанівка. Дослідник вказує, що в джерелі є помилка: селяни ходили з ляльками не в середу, а в понеділок. 29 березня святкували Великдень, тому ляльки Левицький назвав великодніми [2, с. 84–86].

Схожі обряди використовували й інші слов'яни, але ці дійства відбувались перед Великднем. У Радомському воєводстві польські селяни, наряджені в ляльки, обходили село в Пепельну середу, особливо

веселилися в будинках, де жили незаміжні дівчата. Там вони били посуд, мазали дівчат сажею і робили інший бешкет. Проте дівчата часто відкуплювалися, обіцяючи парубкам подарунки на Пасху.

У середній Словаччині ряжені вівторками обходили домівки, де жили незаміжні дівчата. Під час обходу вони збирали дари (також сало), їм давали гроші, які були рівні оплаті участі дівчини в танцях на рік уперед. Обряди ходіння по домівках мали розважальний характер і були одним із джерел заробітку. Хоча в більшості випадків зібране з'їдали або розпивали в той же вечір [3, с. 72–74].

Однією з важливих рис, яку можна помітити в казках, є те, що лялька часто виступає як магічний персонаж. Вона може бути допоміжним засобом у боротьбі з силами зла та негативними героями, як у випадку з лялькою в казці «Василина Прекрасна». Тут лялька, дана помираючою матір'ю дівчині, стає помічницею, що допомагає виконати складні завдання та перемогти злих персонажів, зокрема, Бабу-Ягу. Ця казка може бути відображенням традиційного вірування, що лялька є символом родового оберіга, переданого від матері до дочки, що забезпечує зв'язок між поколіннями і є оберегом для роду. Дослідники фольклору відзначають, що ляльки в казках часто символізують ідеї життя, захисту та продовження роду [4, с. 56–63].

Цікавою є також символіка чисел у контексті виготовлення ляльок. У багатьох казках зустрічається число «чотири», яке має вельми символічне значення. Відомо, що Карл Густав Юнг вважав число «чотири» основою цілісності світу і людини. В українському фольклорі лялька-мотанка часто містить у своїй основі хрест, а кількість ляльок у казках часто дорівнює чотирьом. Цікаво, що числовий символ «чотири» у культурі є пов'язаним з чотирма стихіями, чотирма напрямками світу, чотирма порами року, – це число, що втілює гармонію і збалансованість [5].

У казці «Князь Данило Говорило» чотири ляльки виконують роль посередників між двома світами, допомагаючи дівчині пройти випробування і зберегти свою гідність. Це ще один приклад того, як ляльки є важливими посередниками між світом живих і потойбічним світом [6].

Оскільки лялька-мотанка здавна посідала важливе місце в українській обрядовості та фольклорі, то її виготовлення часто супроводжувалося співом обрядових пісень, що мали ритуально-магічний зміст. Цей процес розглядався як своєрідна форма заклинання чи побажання добробуту, щасливого шлюбу, злагоди в родині, здоров'я дітей. Як зазначав перший дослідник мотанок Марко Грушевський, дівчата, виготовляючи ляльку, співали весільних пісень, а старші

жінки приєднувалися до процесу, що підкреслює важливість цього дійства в житті громади [7, с. 86].

У фольклорі, зокрема в колискових піснях, образ ляльки часто пов'язується з магічною функцією: вона могла діяти як оберіг, виконувати захисну роль від злих духів або недобрих впливів. У ряді пісень йдеться про виготовлення ляльок із сакрального матеріалу, – хустини, що часто символізує жіночу долю. Сам акт викрадення або втрати хустки (наприклад, її крадіжка хлопцями або зникнення у воді) подається як щось важливе й символічне, адже хустка була річчю особистою та священною. Виготовлення з неї ляльки свідчило про серйозність намірів, зазвичай пов'язаних зі шлюбом.

Пісні також натякають на обрядове використання ляльок у контексті весільної символіки. Наприклад, у колискових згадується, як ляльки саджали на вікна. Образ кота в піснях, якого дражнять чи з яким «одружують» ляльку, виступає як багатозначний символ, – від духа оселі до носія злих ознак. Наявність ляльки могла нейтралізувати його вплив, виступаючи в ролі магічного захисту.

Особливо цікавою є колискова з Лазарем, у якій ляльки виготовляються зі свитки персонажа, що помирає і воскресає. Тут простежується глибока архайка: лялька виступає не лише як оберіг, а й як втілення ідеї смерті та відродження, подібно до зерна, що гине в землі, щоб прорости. Цей сюжет перегукується з архетипом вмираючого та воскресаючого божества, що є характерним для багатьох аграрних культур. Саме через такий символізм лялька набуває глибшого сакрального змісту [8, с. 153–162].

Лялька в українському фольклорі виступає також як символ подвійної віри. В якості прикладу можна навести казку «Дівчина – вошивий кожушок», де лялька є магічним оберегом, що допомагає уникнути небажаного шлюбу з батьком. У цьому випадку лялька виступає як засіб, що допомагає дівчині уникнути смерті, пов'язаної з соціальними обмеженнями. В той же час, дівчина також йде до церкви, що вказує на існування в Україні двовір'я – поєднання язичницьких обрядів та християнських вірувань [9, с. 73–77].

Усні свідчення є одним з основних методів збору інформації про традиції, обряди та культуру, пов'язані з ляльками-мотанками. Дослідження, проведені в різних регіонах України, показують, що ляльки мали багато функцій, – від ритуальних оберегів до предметів для дитячих ігор. Важливою частиною таких досліджень є вивчення народних уявлень та легенд, які зберігаються в пам'яті людей.

Дослідниця Інна Шипілова разом із колегами вивчала феномен ляльки в Одеській області, та виявила, що лялька є частиною культурної спадщини регіону. Вона стверджує, що лялька може бути «джерелом, частиною фольклорної спадщини», адже кожен виріб вносить певну інформацію про культурні практики, побут, світогляд. Окрім того, у дослідженні Шипілової звертається увага на зв'язок ляльок з родовими традиціями, які передаються через покоління, що дозволяє відновити значення ляльки як об'єкта, що зберігає сімейні та соціальні зв'язки [10, с. 6–10].

Важливо зазначити, що при роботі з усними свідченнями до інформації необхідно ставитися критично, оскільки спогади часто мають суб'єктивний характер. Як зазначає Мартін-Олександр Кислий, при дослідженні побуту депортованих кримських татар, дитячі спогади можуть бути змінені під впливом пізнішого досвіду або поточних переживань [11, с. 54]. Проте багато людей можуть чітко згадати улюблені дитячі іграшки, зокрема ляльки, що показує важливість цього елементу культури в їхній пам'яті.

Дослідження ляльок також передбачає вивчення архівних матеріалів, зокрема документів особистого походження, таких як листи, записки, щоденники та автобіографії, що належать відомим особам. Одним з важливих прикладів є архівні матеріали Марка Грушевського, священника та колекціонера ляльок-мотанок, який зберігав велику колекцію ляльок та записів про родинні традиції.

Цікавою є також переписка між Пантелеймоном Кулішем і його дружиною Олександрою Білозерською, у якій згадується лялька як важливий елемент їхнього побуту. У листах Куліша до дружини, зокрема, йдеться про значення «лелі» – ляльки, яку він пов'язував з важливими емоційними та символічними аспектами свого життя. Лялька у цьому контексті стає не просто дитячою іграшкою, а елементом, що має глибоке емоційне і культурне значення [12, с. 224].

Важливим є також збірник листів, що належать Людмилі Орловій, відомій дослідниці ляльок. Вона збирала колекції ляльок-мотанок, сприяючи їх збереженню і вивченню. Листи, які вона отримувала від майстринь, допомогли відновити і зберегти багато традицій, пов'язаних з виготовленням ляльок, а також історії, що стосуються кожної ляльки окремо. У цих листах описуються техніки виготовлення ляльок, а також значення кожного елемента у процесі створення, що дозволяє нам краще зрозуміти культурну та родинну символіку, закладену в цей об'єкт [13].

Світлини, які зображують ляльки-мотанки, дають можливість візуалізувати роль цих об'єктів у культурі того часу. Наприклад, у колекціях листівок Єлизавети Бем зображені дівчатка, що граються з ляльками, схожими на мотанки. Листівки, що датуються 1870-ми роками, демонструють, як ляльки використовувалися в повсякденному житті та в ритуалах, а також як змінилося ставлення до цих іграшок у процесі розвитку української культури. З одного боку, лялька зображувалася як символ невинності та простоти дитячої гри, з іншого боку – вона мала і глибший, сакральний зміст [14, с. 11].

У книзі Оксани Кісь є зображення жінки з дівчинкою які виготовляють ляльку. Такі фото дають уявлення про процес виготовлення та технологічні особливості. Важливим є також те, що в технології створення ляльок використовуються палиця або колодка, що є поширеним елементом у багатьох культурах світу [15, с. 81].

У сучасній культурі лялька-мотанка є не лише елементом традиційних свят, а й частиною національної ідентичності. Вона стала символом патріотизму, особливо в контексті сучасних подій в Україні. Ляльки-мотанки часто використовуються в якості оберегів для військових та цивільних осіб, що відображає відновлення стародавніх традицій в умовах сучасної війни та боротьби за незалежність.

Сьогодні лялька-мотанка не лише продовжує існувати в рамках традиційних свят і обрядів, але й активно використовується під час культурних заходів, на виставках, у майстер-класах, а також є важливим елементом народного ремесла. Вона стала популярною серед молоді та туристів, а її виготовлення стало однією з форм збереження національних традицій [3, с. 75 – 80].

Важливу роль у популяризації ляльки-мотанки в сучасному контексті відіграють культурні ініціативи, які спрямовані на відродження традицій народного мистецтва. Майстри, які створюють ляльки-мотанки, не лише зберігають давні техніки, але й вносять нові елементи в цей процес, що дозволяє цій традиції залишатися живою і актуальною для наступних поколінь.

Література

1. Килимник С. І. (1962). Український рік і народні звичаї у історичному освітленні. Торонто: Theo. Humeniuk, M. Kozak and M. Surmach, 1962. Т. 3.
2. Левицький О. Матеріали і замітки. Великодні «кукли» (Стародавній народний звичай). Україна. *Науковий трьохмісячник українознавства видає українське наукове товариство в Києві*. 1914. 10 лютого.
3. Стахурська-Козоріз А. Українська лялька-мотанка та її світові аналоги. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. Praha: Berostav druzstvo, 2021. Vol. 7. Iss. 3.

4. Казки світу: зб. казок. Харків: Перас, 2015.
5. Символічне значення числа. *StudFiles*. URL: <https://studfiles.net> (13.09.19).
6. Князь Данила – Говорило. *Книги*. URL: <https://books.google.com.ua> (13.09.19).
7. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ: Либідь, 2006.
8. Найдено О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. Київ: Стилос, 2007.
9. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдѣлъ: [в 7 т.]. Малорусские сказки. Санкт Петербург. 1878 р. Т. 2.
10. Шипілова І. Народні ляльки Одеської області. Одеса: Освіта України, 2020.
11. Кислий М.-О. Дитинство депортованих кримських татар в Узбекистані у 1950-х роках (за матеріалами спогадів). *Наукові записки НаУКМА*. Історичні науки. 2015.
12. Корсак І. Перстень Ганни Барвінок: роман. (Серія «Сучасний Бестселер України») Київ: Ярославів Вал, 2015.
13. Державний музей іграшки в Києві. Колекція Найдено Олександра Семеновича та Орлової Людмили Семенівни НД-1047. К. н. 17327.
14. Бем Е. М. *Обозрѣніе театровъ*. 1914. Іюль.
15. Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Львів: НАН України, Інститут народознавств. 2-ге видання, 2012.

References

16. Kylymnyk, S. I. (1962). *Ukrainskyi rik i narodni zvychai u istorychnomu osvittenni* [Ukrainian Year and Folk Customs in Historical View]. Vol. 3). Toronto: Theo. Humeniuk, M. Kozak and M. Surmach Publ.[in Ukrainian].
17. Levytskyi, O. (1914). *Materialy i zamitky. Velykodni «kukly» (Starodavnii narodnyi zvychai)* [Materials and Notes. Easter Dolls. (Old Folk Customs)]. *Ukraina – Ukraine*. 10 February. [in Ukrainian].
18. Stakhurska-Kozoriz, A. (2021). *Ukrainska lialka-motanka ta yii svitovi analohy* [Ukrainian Motanka Doll and Its World Analogues]. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz – European Philosophical and Historical Discourse*, No. 7(3). Praha: Berostav druzstvo Publ. [in Ukrainian].
19. *Kazky svitu: Zbirka kazok* [World Fairy Tales: The Collection of Fairy Tales]. (2015). Kharkiv: Pegas Publ. [in Ukrainian].
20. *Symvolichne znachennia chysla* [Symbolical Number Meaning]. (2019, September 13). *StudFiles*. Retrieved from <https://studfiles.net>
21. *Kniaz Danyla – Hovorylo* [Prince Danyla – Hovorylo]. (2019, September 13). *Knyhy* [Books]. Retrieved from <https://books.google.com.ua>

22. Hrushevskiy, M. (2006). *Dytyna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu* [Child in Customs and Beliefs of Ukrainian People]. Kyiv: Lybid Publ. [in Ukrainian].

23. Naiden, O. (2007). *Ukrainska narodna ihrashka: Istoriia. Semantyka. Obrazna svoieridnist. Funktsionalni osoblyvosti* [Ukrainian Folk Toys: History. Semantics. Image Specificity. Functional Peculiarities]. Kyiv: Stylos Publ. [in Ukrainian].

24. Chubynskiy, P. P. (1878). *Trudy etnograficheskoi-statisticheskoi ekspeditsii v Zapadno-Russkii krai, snariazhennoi Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Iuho-Zapadnyi otdel* [The Works of Ethnographical Statistical Expedition in Western Russian Land by Emperor's Russian Geographical Society. South-West Section]. Vol. 2. St. Petersburg [in Russian].

25. Shypilova, I. (2020). *Narodni lialky Odeskoi oblasti* [Folk Dolls of Odesa Region]. Odesa: Osvita Ukrainy Publ. [in Ukrainian].

26. Kyslyi, M.-O. (2015). *Dytynstvo deportovanykh krymskykh tatar v Uzbekystani u 1950-kh rokakh (za materialamy spohadiu)* [The Childhood of Deported Crimean Tatars in Uzbekistan in 1950s (on Memoirs Materials)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific Works of National Ukrainian Kyiv Mohyla Academy. History* [in Ukrainian].

27. Korsak, I. (2015). *Persten Hanny Barvinok: Roman* [The Ring of Hanna Barvinok: Novel] Kyiv: Yaroslaviv Val Publ. [in Ukrainian].

28. *Derzhavnyi muzei ihrashky v Kyievi* [State Dolls Museum in Kyiv] (n.d.). Kolektsiia Naidena Oleksandra Semenovycha ta Orlovoi Liudmyly Semenivny [The Collection of Naiden Oleksandr Semenovych and Orlova Liudmyla Semenivna]. ND-1047. K. n. 17327 [in Ukrainian].

29. Bem, E. M. (1914, July). *Obozrenie teatrov* [Theatrical Reviews] [in Russian].

30. Kis, O. R. (2012). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Woman in Traditional Ukrainian Culture (the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century)] (2nd ed.). Lviv: NAN Ukrainy, Instytut narodnavstva Publ. [in Ukrainian].

Kozoriz A. V.

Head of the Sector of Archeology and History of Underground Nizhyn of Nizhyn Ivan Spaskyi Local Lore Museum
salo-nastya2014@ukr.net
orcid.org/0000-0003-3445-7458

«Motanka» Doll in the Context of Folk Customs and Modern Cultural Practices

The paper presents a comprehensive interdisciplinary study of the motanka doll as one of the leading symbols of Ukrainian traditional culture. Attention is paid to the deep meanings that have formed around this artifact over the centuries, as well as to its transformation across various historical and cultural contexts. The multi-faceted role of the motanka doll is examined in the spiritual, ritual, social, and cultural life of the Ukrainian people – from the pre-Christian period, when it was an essential component of sacred practices, to the present day, where

the doll assumes new significance as an element of national identity, a symbolic talisman, a piece of folk decorative and applied art, and an object of ethnographic interest.

Particular emphasis is placed on the source-based aspect of the study. For the first time, 16th-century act books are analyzed in detail, containing references to the use of dolls in Easter rituals, particularly in the context of inter-village conflicts caused by the wearing of «kukly» (dolls). These excerpts from documentary sources are regarded as valuable ethnographic evidence that not only confirms the doll's active presence in traditional ritual practices, but also allows for the reconstruction of the sociocultural background of its use in both everyday and ceremonial life.

A separate focus is placed on interpreting the image of the motanka doll within the phenomenon of double faith – a synthesis of pre-Christian and Christian worldviews manifested in rituals, everyday practices, and folklore beliefs. The analysis of this fusion of traditions provides deeper insight into the evolution of the doll's symbolism, its sacred function, and its modern reinterpretation.

The observations summarized in the article are significant for further research into Ukrainian cultural heritage and for the popularization of traditional culture in educational, museum, and public spaces.

Keywords: *motanka doll, Ukrainian traditional culture, ritual, ceremonial practices, source studies, act books, Easter customs, ethnography, double faith, sacred symbolism, folk tradition, cultural heritage.*